

1. Metodologicko-světónázorové přístupy k postižení Marxova sociologického dědictví

V. I. Lenin v roce 1894 prohlásil, že Karel Marx povýšil „poprvé sociologii na vědu“ [Lenin 1979 : 162]. Měl přitom zpočátku na mysli pouze „ideu materialismu v sociologii“, která „poprvé umožňovala zaujmout přísně vědecký postoj k historickým a společenským otázkám“ [Lenin 1979 : 161]. Na základě tohoto materialistického principu společenskovědního vysvětlování, který Marx formuloval zprvu jako hypotézu a později rozvinul a dokázal v celém svém životním díle, vytkl Lenin zvláště tři teoretické přístupy a metodologické principy, které revolucionizovaly sociologii.

Za první: „Až dosud sociologové nedovedli proniknout k těm nejprostším prvotním vztahům, jakými jsou vztahy výrobní, a proto zkoumali a studovali přímo politicko-právní formy... a u toho také setrvali; zdálo se, že společenské vztahy vytvářejí lidé uvědoměle.“ Materialismus „hlubší analýzou pronikl až k samému původu těchto společenských idejí“ a zdůvodnil „závěr, že chod myšlenek závisí na chodu věcí“ [Lenin 1979 : 161–162].

Za druhý: „Doposud sociologové tápali, když měli v složité síti společenských jevů rozlišit jevy důležité od nedůležitých (v tom je kořen subjektivismu v sociologii), a nedovedli nalézt objektivní kritérium pro takové rozlišování. Materialismus poskytl zcela objektivní kritérium, když vyčlenil *výrobní vztahy* jako strukturu společnosti a umožnil aplikovat na ně ono obecné vědecké kritérium opakovatelnosti... Analýza materiálních společenských vztahů rázem umožnila postřehnout opakování a pravidelnost a zobecnit poměry různých zemí v jeden základní pojem *společenské formace*. Teprve takové zobecnění umožnilo přejít od popisu (a hodnocení z hlediska ideálu) společenských jevů k jejich přísně vědecké analýze“ [Lenin 1979 : 162–163].

Za třetí: Možnost vědecké analýzy vyplynula z materialistického principu „také proto, že jedině převedení společenských vztahů na vztahy výrobní a výrobních vztahů na úroveň výrobních sil poskytlo pevný základ pro výklad vývoje společenských formací jako přírodně historického procesu“ [Lenin 1979 : 163].

Tyto Leninovy závěry jsou vyňaty z jedné z jeho prvních prací. Až do dnešního dne jsou přitom rozhodujícím zkušebním kamenem v teoretickém a světónázorovém střetávání marxistické a nemarxistické sociologie. Zatímco Leninova kritéria rozlišování byla historicky zformulovaná na počátku oficiálně akademické institucionalizace nemarxistické sociologie, vyhranila se téměř o sto let později v mezinárodním sociologickém vývoji některá další kritéria, k nimž se musí při teoretickém a světónázorovém posuzování marxistické a nemarxistické sociologie bezpodmínečně přihlížet. Z tematického hlediska vyplývají z materialistického principu jako světónázorové zkušební kameny tato další kritéria:

Za čtvrté: Sociologické zpracování poměru mezi ekonomikou a společností vyplývá na jedné straně bezprostředně z materialismu, na druhé straně však

není výhradou marxistické sociologie ani důkazem materialistického přístupu. Zdůvodnění objektivně daných výrobních vztahů a na něm založený pojem společenské formace jako sociálního organismu obsahují množství horizontálně a vertikálně strukturovaných dialektických vztahů mezi ekonomickými a sociálními procesy. Daná dosažená vývojová úroveň a forma pohybu těchto vztahů mezi ekonomickým a sociálním se manifestuje v zespolečnění. V procesu společenské reprodukce se tato forma pohybu uskutečňuje na materialistickém základě jako konkrétní historický způsob fungování a vývoj v jednotě ekonomických a sociálních procesů. Téměř všechny nemarxistické sociologické koncepty vyhrazují vztahu mezi ekonomikou a společností centrální místo, avšak za zásadně určující považují duchovně ideologické faktory nebo jednotlivé zprostředkující články ve vztahu mezi ekonomickým a sociálním.

Za páté: V důsledku diferenciací výrobních podmínek vyrůstají z daných výrobních vztahů společenské třídy, třídní struktura a třídní vztahy. Ty — jako primární sociologická struktura společnosti, která je zároveň určující pro všechny ostatní sociální struktury — současně obsahují sociální zájmové struktury dané společností. Tyto fundamentální, historicky a sociálně ekonomicky určené strukturní a funkční vztahy všech dosavadních společenských formací (od zániku původní beztřídní společnosti) jsou zároveň určujícím metodologickým vodítkem pro jakoukoli analýzu společnosti vycházející z daných výrobních vztahů a výrobních sil a z jejich sociálního průmětu. Na rozdíl od materialistické analýzy společenských vztahů jsou při třídních analýzách, které zaujímají i v nemarxistické sociologii ústřední místo, označovány za základ právní formy vlastnictví, kritéria politického panství, různá sociálně statistická, ideologická či z vědomí vycházející kritéria.

Za šesté: Vysvětlení společenského jednání — zvláště ekonomického a politického jednání tříd, vrstev, skupin a dalších kolektivních subjektů — bylo centrem badatelské pozornosti Marxe a Engelse již v letech přechodu na historikomaterialistické pozice, dále v Marxově stěžejním ekonomickém díle, v Marxových a Engelsových aktuálních historických analýzách i v Engelsově metodologické výpovědi v tzv. „dopisech ze stáří“. Společenské jednání kolektivních subjektů a jeho politická organizovanost se jako ústřední předmět zkoumání marxistické sociologie v tomto marxovském materialistickém zdůvodnění teoreticky a světónázorově liší od různých individualistických a idealistických založených sociologických teorií jednání.

Za sedmé: Poměr společnosti a individua, sociálně ekonomické determinanty individuality v procesu postupujícího zespolečnění, společenské podmínky humanismu a rozvoje osobnosti — to byly problémové okruhy, které Marx a Engelse zaměstnávaly od doby, kdy se probudily jejich intelektuální a politické zájmy, až do konce života a souvisely s konečným cílem všech jejich vědeckých a politických snah, jímž bylo pomoci vytvořit společenské podmínky pro osvobození lidstva a lidské existence jednotlivce. Marxistická sociologická teorie osobnosti a sociálně ekonomické zdůvodnění svobodného rozvoje jednotlivce se proto teoreticky a metodologicky podstatně liší od ahistorického a sociálně ekonomicky stále neurčeného sociologického a antropologického humanismu, od koncepcí odcizení a konceptů osobnosti.

Sociologické problémy, jimiž se Marx a Engels zabývali a k jejichž řešení dali četné podněty, by se daly snadno dále rozpracovat. Platí to tím spíše, že sociologie jako historická věda se ve svých teoretických a problémových okruzích sama neustále rozšiřuje a prohlubuje. Rozvinutí Marxova dědictví je proto také pro marxisticko-leninskou sociologii stálou výzvou. Využití druhého nárysu *Kapitálu* pro sociologii vědy a techniky, *Rukopisů Grundrisse*

pro sociologické zkoumání potřeb, *Postavení dělnické třídy v Anglii* a *Dělnické ankety* pro výzkum životního způsobu, další teoretické rozpracování otázky žen a mládeže, výzkum vědomí a poznávání mechanismů fungování veřejného mínění vyžadují, abychom si dále osvojovali a využívali marxistické dědictví.

Neustálý dialog s celým Marxovým a Engelsovým dílem je nezbytný i pro vědecké rozpracování specificky sociologických dimenzí demografických problémů a otázek výživy, které v důsledku mezinárodního a společenské systémy přesahujícího zespolečnění vystoupily v posledních letech výrazně do popředí, dále vztahů mezi přírodou a společností a otázek zajištění a posílení míru na světě, zahrnujících v poslední instanci všechny ostatní problémy.

Při sociologickém využití celého Marxova díla jsou možné různé metodologické a interpretační přístupy, z nichž za zmínku stojí přinejmenším pět:

Především je i v sociologii — stejně jako u všech dalších společenských věd — nutná „konzultace s Marxem“ podle příkladu V. I. Lenina a ostatních teoretiků a praktiků marxismu.

Za druhé je třeba využít určitých děl v jejich specificky sociologickém obsahu a hodnotě. Přímou jako „sociologickou klasiku“ lze například označit Engelsovy práce *Postavení dělnické třídy v Anglii* a *K bytové otázce*, Marxovu a Engelsovu korespondenci a jejich *Německou ideologii*, Marxův *Kapitál* a historické spisy o Francii.

Za třetí vyvstává naléhavý úkol souhrnné reprodukce marxovské sociologie na základě historického, chronologického utváření, rozšiřování a prohlubování, teoretického rozvíjení a empirického naplňování jejich sociologických hledisek, zájmů a kategorií. Od čtyřicátých do osmdesátých a devadesátých let lze pozorovat vlastní vývoj u historikomaterialistického vysvětlování sociálního, u dialektických vztahů ekonomiky a společnosti, u pojmu a studií zaměřených k sociálně historickému charakteru „společenské třídy“, u chápání společenského vysvětlování a konkrétní historické charakteristiky „sociálního postavení“ dělnické třídy a ostatních tříd a vrstev. Vše se v platnosti svých výpovědí obohacuje, vše je postupně rozmanitější, diferencovanější a tím i zdůvodněnější.

S tím souvisí *čtvrtý přístup*, spočívající v pokusu o systematickou souhrnnou reprodukci Marxova a Engelsova chápání sociologie jako vědy. V tomto případě se nesleduje chronologická, ale logicko-historická reprodukce. Na rozdíl od filozofie, politické ekonomie a historické vědy není Marxova a Engelsova sociologie podána v uzavřených dílech, ale je jako vědecká disciplína implicitně zdůvodněna v různých souvislostech v celém Marxově a Engelsově díle. K tomu je třeba dodat, že uvedené disciplíny, tj. filozofie, politická ekonomie a historická věda v průběhu dějin opakovaně předkládaly souhrnné marxisticko-leninské reprodukce Marxových a Engelsových prací, čímž zároveň odpovídaly novým společenským požadavkům a vědeckým problémům. Naproti tomu marxisticko-leninská analýza a osvětlení marxovské sociologie se v NDR i v cizině omezovaly na jednotlivé aspekty, témata, pojmy atd. [Leontěv 1960; Marx 1968; Sociologičeskije 1984; Steiner 1983 : 172], přičemž dosud nebyl vypracován shrnující systematický výklad v jednotě historického rozvíjení a logické souvislosti. I když v dějinách marxismu byly různé takové souhrnné výklady marxovské sociologie uveřejněny, soustřeďovaly se na zdůvodnění historického materialismu, resp. byly kladeny synonymně s ním [Adler 1914; Bucharin 1922; Cunow 1929; Labriola 1974]. Ať je však toto historikomaterialistické založení jakkoli podstatné, je marxovská sociologie jako celek obsažena ve své jednotě tří součástí — v jednotě filozofického, eko-

nomického a politického — a jen na základě této jednoty může být adekvátně vědecky uchopena. Historicko-logická souhrnná reprodukce marxovské sociologie podle našeho názoru vyžaduje, aby jejím základem byly všechny tři součásti, a to ve vzájemné souvislosti a prolínání [Bauermann 1986].

Pátý přístup k výkladu marxovské sociologie vychází z klíčových bodů, variací a způsobů její recepce v dějinách marxistické, ale i nemarxistické sociologie. V historickém vývoji sociologie jsou diskuse a spory o teoretické a světónázorové zdůvodnění a formování vědecké disciplíny, které probíhají jako součást teoretických a ideologických debat dělnického hnutí či v rámci teoretického a ideologického třídního boje mezi marxistickými a nemarxistickými sociálními teoriemi, ve svém základě dodnes určovány Marxem a Engelsem [Bottomore 1981; Goff 1980; Steiner 1982 : 768—782]. Proniknout na základě průběhu, klíčových bodů a způsobů této recepce Marxe k Marxovým a Engelsovým originálním východiskům nám dovolují historické spory, které odrážejí a aktuálně podněcují reprodukci marxovské sociologie pod zorným úhlem dějin její teoretické recepce.

Každá, ať jakkoli zvolená a zdůvodněná souhrnná reprodukce marxovské sociologie, však pro svou vnitřní konzistenci potřebuje nějaké obsahové určení „vodítko“. V dalším výkladu se pokusíme prozkoumat Marxovu teorii procesu společenské reprodukce vzhledem k možnostem, které v tomto směru poskytuje.

2. Proces společenské reprodukce — zespolečenštění — sociální jednání

Marxova analýza procesu ekonomické reprodukce se zároveň vždy zabývá produkcí a reprodukcí společenských vztahů. Zřetelně to vyjadřuje Marxův dnes již klasický výrok v předmluvě *Ke kritice politické ekonomie*: „Ve společenské výrobě svého života vstupují lidé do určitých, nutných, na své vůli nezávislých vztahů, výrobních vztahů, které odpovídají určitému vývojovému stupni jejich materiálních výrobních sil... Způsob výroby materiálního života podmiňuje sociální, politický a duchovní životní proces vůbec“ [Marx—Engels 1963 : 36—37].

Uznání těsných vzájemných vztahů mezi ekonomickými a sociálními procesy samozřejmě není, jak jsme již zdůraznili, monopolem marxistické sociologie. Bylo a je vlastní i četným směrům, školám a představitelům vysloveně nemarxistické sociologie, například teoretickým koncepcím Torstena Veblena, Maxe Webera, Vilfreda Pareta, Josepha Aloise Schumetera, stejně jako Talcotta Parsonse, Neila Smelsera aj.

To, co je však specifické pro Marxovu analýzu a co je její předností, shrnují Leninova slova, která jsme uvedli na začátku. Teorie „společenské formace“ představuje ve stejné míře ekonomickou i sociologickou teorii, která

- a) na základě primátu ekonomického umožňuje analýzu konkrétních společností v dějinách i v současnosti,
- b) při analýze „společností“ charakterizuje určitou sociálně ekonomickou kvalitu v dialektice výrobních sil a výrobních vztahů,
- c) chápe a vysvětluje ekonomické, sociální, politické, právní a ideologické vztahy v jejich vzájemné spojitosti,
- d) umožňuje vysvětlit neustálou reprodukci ekonomických a sociálních vztahů, kontinuitu a diskontinuitu, evoluční a revoluční procesy společenského vývoje,
- e) je otevřena pro uplatnění různých teoretických a metodologických nástrojů (např. metod moderní systémové teorie) sloužících k využití a dalšímu odhalování jejího bohatého obsahu.

Fundamentální vztahy mezi základnou a nadstavbou zahrnují dialektiku subjektu a objektu ve společenských vztazích. Individuální i kolektivní subjekty společenského jednání získávají svou determinaci a sociálně ekonomická určení prostřednictvím konkrétní společenské formace, která jim jako sociální třídě, jako kolektivnímu subjektu jiného druhu — například pracovní skupině či rodině — nebo jako osobnosti dává vlastní sociální kvalitu jednání s odpovídajícími možnostmi i limity. Sociální jednání je v ekonomických i neekonomických životních oblastech v poslední instanci determinováno ekonomicky, avšak téměř vždy s řadou zprostředkování, mezičlánků i zpětných působení. V marxovské sociologii nemá místo ani monokauzální vysvětlování, ani jakékoli představy o homo economicus nebo homo sociologicus. Ekonomická determinace a takto podmíněná sociálně ekonomická kvalita poskytuje spíše množství možností k samostatnému sociálnímu jednání různých subjektů. To v sobě zahrnuje rozmanitá obsahová zaměření a stupně vyjádření, uvědomělé či spontánní, vlastním zájmům odpovídající nebo odporující jednání. Sociologický výzkum musí různé druhy společenského jednání zachytit a klasifikovat, v poslední instanci je však musí vysvětlit v jejich složitých determinujících souvislostech. Sociologická teorie musí poskytnout vědecký instrumentář k poznání daných sociálně ekonomických možností a mezí, reálných determinujících souvislostí a sociálních mechanismů, včetně hybných sil společenského jednání.

Tyto elementární součásti marxovské teorie, které jsou podle našeho názoru pro probíranou tematiku podstatné, uvádíme v zájmu jednoznačnosti předem, protože v této otázce již přes sto let a i v současnosti vznikají různá nedorozumění, zkratkové interpretace a vědomé dezinterpretace marxismu. Jde především o obviňování z ekonomismu a zvláště ze zkratového mechanického působení ekonomického na sociální na základě mechanismu příčina — účinek. K Marxovým a Engelsovým zásluhám však patří právě to, že takové mechanistické představy o společenském životě překonali, i když byly v tomto smyslu později příležitostně nesprávně propagovány a interpretovány Karlem Kautským aj. Marx, Engels i Lenin k tomu několikrát zaujali zřetelně vyjádřené stanovisko, a proto je zde není třeba opakovat.

Naproti tomu „sociální fyzika“ Alfreda Queteleta a Comtova sociologie nabízejí pro takovou kritiku v buržoazní filozofii dostačující námět. Není také pravda, že Marx nechal při vysvětlování kapitalistického vývoje bez povšimnutí roli reformace a protestantského pracovního etosu, jak to vždy znovu tvrdí M. Weber v souvislosti s na hlavu postaveným kontextem vysvětlování. Reformace a pracovní etos nebyly pro Marxe pouze příčinně určující deus ex machina, nýbrž hybné síly a formy výrazu v sociálně ekonomicky determinované celkové společenské souvislosti. A koncepce V. Pareta jistě obsahuje nejen doporučeníhodnou souvztažnost mezi ekonomickými a sociálními procesy, ale na svou dobu jednu z nejucelenějších reprodukci systémových souvislostí v kapitalistické společnosti, které však nakonec zůstávají ahistorické a sociálně ekonomicky neurčené. Tím jsou ovšem ve svém sociologickém obsahu nakonec vágní. A v metodologickém ohledu jsou Paretovy derivace a rezidua jako hybné síly idealistické. Pareto potřebuje nějakou sociologii, protože jeho ekonomická teorie nedokáže vysvětlit společenské jednání, zvláště jednání, které se mu z hlediska zhodnocení kapitálu jeví jako iracionální [Pareto 1975]. Podobně argumentuje dnes i Raymond Boudon, když si klade za úkol určit výslednici jednotlivých rozporných jednání.

I Marx a Engels přikládají této výslednici mnoha jednotlivých jednání význam. Připomeňme si jen, jak to B. Engels opětovně vyzdvihuje ve svých

„dopisech ze stáří“. „Lidé tvoří sami své dějiny, dosud však ne společnou vůlí podle společného plánu, a to ani v určité vymezené dané společnosti. Jejich snahy se kříží a ve všech takových společnostech proto panuje *nutnost*, jejímž doplňkem a formou projevu je *nahodilost*. Nutnost, která se tu prosazuje prostřednictvím veškeré nahodilosti, je konečnou zase ekonomická... Cím je oblast, kterou právě zkoumáme, vzdálenější od ekonomiky... tím častěji zjišťujeme, že ve svém vývoji vykazuje nahodilosti, tím klikatější je křivka jejího vývoje. Nakreslíte-li však osu této křivky, uvidíte, že čím delší je sledované období a čím větší je takto zkoumaná oblast, tím více je tato osa přibližně rovnoběžná s osou ekonomického vývoje“ [Marx—Engels 1975 : : 226—227]. Když se Engels snaží ekonomu a sociologu Werneru Sombartovi vysvětlit mechanismus prosazování průměrné míry zisku vzhledem k jednání jednotlivých kapitalistů, píše: „Podle Marxova pojetí postupují celé dosavadní dějiny, pokud jde o velké události, nevědomě, tj. tyto události a jejich další důsledky nejsou chtěné; osoby figurující v dějinách buď přímo chtěly něco jiného, než čeho se dosáhlo, nebo to, čeho se dosáhlo, mělo zase docela jiné nepředvídané důsledky“ [Marx—Engels 1975 : 459]. A přitom podle mínění Raymonda Boudona je objev nepředvídaných následků sociálního jednání třeba hledat v práci Roberta Kinga Mertona z roku 1936 [Boudon 1979 : : 59]. Ve skutečnosti je tomu tak, že Marx a Engels si pouze nečiní nárok na vysvětlení individuálních jednání a na konstituování „společnosti“ z jejich souvislosti nebo syntézy. Naopak, tím že vysvětlili celkovou souvislost společenských vztahů, hybné síly sociálního vývoje a určující vliv tříd jako subjektů společenského jednání, uvolnili cestu, ukázali směr a naznačili podstatné momenty pro postižení, analýzu a vysvětlení konkrétních procesů, mechanismů, způsobů fungování a zároveň vývoje společnosti. Postihnout toto vše z hlediska sociologie v daných souvislostech a dále na tom stavět je základním úkolem při dalším rozpracovávání sociologické teorie a při zvyšování stupně její společenské působnosti.

Stále více zdůrazňované zkoumání vývoje a způsobu fungování společnosti a jejich dílčích oblastí je jako úkol sociologie [Osipov 1979; Rutkevič 1980; Steiner 1982] zákonitým důsledkem sociálního a vědeckého vývoje.

Za prvé, úkoly spojené s utvářením rozvinuté socialistické společnosti soustřeďují pozornost na problémy způsobu fungování společnosti, která se rozvíjí na svých vlastních socialistických základech. Sociální procesy probíhající při přechodu k ekonomicky intenzivní rozšířené reprodukci sem patří právě tak jako neustálé zdokonalování politické organizace socialistické společnosti a sociální mechanismy duchovního života společnosti. Kvantitativní, ale i kvalitativní společenské vývojové procesy se se svými rozmanitými vývojovými rozpory realizují v každodenním jednání kvalitativně různých kolektivních a individuálních subjektů jako konkrétní způsob fungování této společnosti.

Za druhé, sociologie jako vědecká disciplína dosáhla empiricky i teoreticky takového stavu, který umožňuje, aby kromě zkoumání různých oblastí sociálního života lidí a dílčích oblastí společnosti hlouběji zkoumala sociální procesy celé společnosti v jejím vývoji a způsobu fungování. Předmětem sociologických výzkumů zaměřených na sociální strukturu a zčásti i na životní způsob byl samozřejmě vždy i celkový společenský proces. Avšak utváření rozvinuté socialistické společnosti vyžaduje i od sociologů, aby vědecky přispěli k celkovému procesu v jeho komplexnosti a aby poskytli teoreticko-metodologický instrumentář, který je k tomu nutný. Engels několikrát poukázal na to, že Marx i on sám museli zpočátku při nutném zdůrazňování obsahového určení ekonomikou zanedbávat formální procesy prosazování a mnohonásobného zprostředkování v konkrétním způsobu fungování, v jednání různých subjek-

tů. „Všichni jsme totiž zprvu kladli a *museli klást* hlavní váhu na *odvozování* politických, právních a jiných ideologických představ a jimi podmíněného jednání z ekonomických skutečností, které jsou jejich základem. Přitom jsme pak pro obsahovou stránku zanedbali formální stránku i způsob, jakým se tyto představy atd. vytvářejí. To teď poskytlo protivníkům vítaný podnět k nesprávným pojetím, resp. komolení“ [Marx—Engels 1975 :115].

Oběma požadavkům — vyplývajícím z praktického vývoje společnosti i z vývoje vědy — může vyhovět vypracování teorie sociální reprodukce rozvinuté socialistické společnosti. Reprodukce je vždy jednotou obnovování ve smyslu uchovávání a změny. Jestliže se přitom bezprostředně navazuje na marxisticko-leninskou teorii ekonomické reprodukce, existují pro to tři důvody. Za prvé to vyplývá z materialistického chápání sociálního a vzájemných vztahů mezi ekonomickým a sociálním. Procesy sociální reprodukce probíhají jen na základě ekonomické reprodukce a v jednotě s ní. Za druhé poskytuje teorie ekonomické reprodukce instrumentář, který sociologie v mnoha ohledech v souladu se svou specifikou spolurozvíjí, ale který i v tomto ekonomickém určení využívá. A za třetí vše platí tím víc, že teorie reprodukce, kterou vypracovali Marx, Engels a Lenin, široce přesahuje čistě ekonomické procesy a jejím předmětem je celkový společenský proces. Chceme-li vzájemný poměr procesu ekonomické a sociální reprodukce výrazněji posunout do centra sociologické pozornosti, má v sobě tento nárok zpočátku něco tautologického. Pro marxovskou politickou ekonomii je však charakteristické — a zde mohl Marx navázat na klasickou buržoazní politickou ekonomii —, že je jako politická ekonomie v každém případě sociální ekonomikou. Každé vědecké tematizování procesu ekonomické reprodukce proto v marxistickém chápání předem zahrnuje sociální charakteristiky, které pro to nelze redukovat na sociální důsledky vně ekonomické reprodukce. Stejně jako základní kategorie — práce ve svém dvojím charakteru jako konkrétní a abstraktní práce, hodnota jako užitná hodnota a hodnota, kapitál ve své látkové podobě a jako společenský vztah — je i analýza a celkový výklad procesu reprodukce zároveň jednotou materiálně ekonomického koloběhu a rozšiřování na stále širším stupni na jedné straně a opakování, obnovování a rozvíjení společenských vztahů na druhé straně.

Sociální oblasti se přitom rozumí procesy a oblasti do sebe uzavřeného procesu společenské reprodukce, které se konstituují zespoledenštěním práce, výroby a celého materiálního a duchovního životního procesu. V dialektickém vztahu s odpovídajícími ekonomickými procesy zahrnuje sociální reprodukce sociální rozvoj a sociální struktury a způsoby fungování (hybné síly, zprostředkující články, mechanismy) v procesu společenské reprodukce. V tomto smyslu je sociologické zkoumání procesu společenské reprodukce předmětem nejružnějších tematických výzkumů jak celkového společenského systému, tak jeho dílčích oblastí až po rozvoj osobnosti, a zároveň metodologickým principem pro zkoumání těchto oblastí objektu. Pouze metodologický přístup založený na reprodukci společenských vztahů umožňuje klást před sociologii výše uvedené úkoly, to znamená pomáhat poznávat a spoluutvářet společnost v jednotě jejího vývoje a způsobu fungování. Pochopení reprodukce společenských procesů umožňuje — vzhledem k jejich často citované dynamice — reálný, sociálně ekonomicky určený teoreticko-metodologický přístup k jejich vědeckému zkoumání. Úkoly sociologické vědy jsou proto dvojí. Sociologie má důležitý i komplikovaný úkol, jímž je zkoumat reálné procesy sociální reprodukce celé společnosti i jejích dílčích oblastí a současně vypracovávat pro tyto analýzy reprodukce sociálních procesů nutné metodologické předpoklady.

U obou úkolů přitom připadá stejně jako dříve klíčová úloha hlubokému proniknutí do dialektických vztahů ekonomické a sociální reprodukce. Sociálně ekonomický charakter a sociální obsah ekonomických procesů na jedné straně a ekonomický základ a ekonomické účinky sociálních cílů, podmínek a procesů na druhé straně se při vši diferencovanosti vědeckých disciplín v teoretickém poznání společenské praxe slučují.

Jednou z charakteristik marxovské politické ekonomie je trvalý sociální obsah ekonomických kategorií. Práce, vlastnictví, dělba práce, zespolenštění, zboží, hodnota, kapitál, námezdní práce, potřeby, zájmy, reprodukce, výroba, rozdělování, oběh, spotřeba atd. v sobě vždy obsahují společenské vztahy. I zde sloužila Marxovi jako pramen anglická klasická politická ekonomie. Naproti tomu poklasická buržoazní ekonomie tuto jednotu ekonomického a sociálního v ekonomické teorii postupně ruší a buď obojí mechanisticky vzájemně spojuje, nebo se zaměřuje na doplňující charakteristiky každého zvlášť či obě dialektické stránky vědecké ekonomické teorie úplně separuje, a to na jedné straně v podobě funkcionalizace a na druhé straně v podobě sociologizace [Steiner 1965 : 538–547, 1967].

Jestliže to, že Marx a Engels vypracovali materialistické pojetí dějin, zvlášť vyzdvihujeme jako jeden z vynikajících výkonů umožňujících založení vědecké sociologie, je nutné, abychom toho důsledně využívali i při konkrétní sociologické analýze. Marx to formuluje následovně: „Co je to společnost, ať už je její forma jakákoli? Výsledek vzájemného působení lidí. Mají lidé na vůli zvolit si tu či onu společenskou formu? Naprosto ne. Předpokládáme určitý stupeň vývoje výrobních sil lidí a dostaneme odpovídající formu směnného styku (commerce) a spotřeby. Předpokládáme určitý vývojový stupeň výroby, směnného styku, spotřeby a dostaneme odpovídající formu společenského zřízení, odpovídající organizaci rodiny, stavů nebo tříd, zkrátka odpovídající občanskou společnost. Předpokládáme takovou občanskou společnost a dostaneme příslušné politické zřízení (état politique), které je pouze oficiálním výrazem této občanské společnosti“ [Marx–Engels 1968 : 509].

Marx tak shrnuje nejen metodologický přístup, který vždy ukazuje, co je primární a co je odvozené, a to bez mechanistických deformací. Zároveň se zde mluví o problematice, která je pro každou teorii sociálních systémů i společenského jednání nezbytná, o lidském zespolenštění. V marxistické literatuře existuje mnoho filozofických, ekonomických i psychologických, pro sociologii významných studií, analýz a diskusních příspěvků k problematice zespolenštění [Grimaljuk 1972; Kohlmey 1973; Brokmeier 1978 : 51–86; Bauer 1982 : 149–160; Holzkamp–Osterkamp 1981], zatímco sociologických studií je poměrně málo [Steiner 1973 : 65–125; 1982 : 27–28, 61–62; Bohring 1982 : 22–27; Dehnke 1981 : 63–71]. Přitom právě proces a formy lidského zespolenštění představují vzhledem k sociálnímu poznání rozhodující základ důsledného respektování determinující úlohy ekonomického, aniž bychom přitom sklouzávali do mechanistického determinismu, či dokonce ztotožňovali ekonomické a sociální procesy. U Marxe a Engelse se různé formy lidského zespolenštění dají vždy převést na ekonomické souvislosti, přičemž však vytvářejí vlastní sociální kvalitu a mají vlastní aktivní funkci ve způsobu sociálního fungování a ve vývoji. To platí pro společnost jako celek i pro třídy, které ji konstituují, pro obec i pro rodinu. Souvislosti jednání, které je vždy spojují, je však třeba poznávat v jejich dané specifické sociální kvalitě a převádět je na ekonomické příčiny, které je v poslední instanci determinují. Pro Marxe a Engelse představuje zespolenštění v nejobecnějším sociologickém smyslu rozšíření, růst a prohloubení sociálních vztahů mezi lidmi. Podle

Marxe jsou sociálními vztahy „vůbec všechny vztahy mezi lidmi“ [Marx—Engels 1958 : 308]. To vede k takovému chápání zespolečenštění, které přesahuje formace, zahrnuje vytváření a vývoj lidské společnosti a civilizace, má však v každé společenské formaci svou zcela specifickou sociálně ekonomickou kvalitu. Kvantitativní a kvalitativní, s procesy zespolečenštění spojené změny ve vzájemných vztazích lidí — sociálních tříd, vrstev, institucí a organizací, forem styku a komunikačních vztahů — i utváření odpovídajících sociálních charakteristik osobnosti je třeba vědecky analyzovat a pomáhat spoluutvářet na základě a v jednotě s materiálním životním procesem jako procesy sociální reprodukce. To platí jak pro elementární, tak pro stále komplexnější společenské vztahy. „Především si mohou být dva lidé nerovni... co do polohy, a tento prostý fakt nás ihned dovádí k tomu, že nejjednodušší prvky společnosti... nejsou dva muži, nýbrž mužiček a ženuška, a ti tvoří *rodinu*, nejjednodušší a první formu sdružování se za účelem výroby“ [Marx—Engels 1966 : 111]. Týká se výchovy dětí stejně jako na „společné, tj. bezprostředně zespolečenštěné práce... venkovská patriarchální výroba rolnické rodiny, která vyrábí pro svou vlastní potřebu obilí, dobytek, přízi, plátno, oděv atd.“ [Marx—Engels 1966 : 103]. Ve stejném smyslu se mluví i o staroindické a jihosiovanské společnosti. „Členové obce jsou bezprostředně zespolečenštění za účelem výroby, práce je rozdělována podle tradice a potřeby a výrobky, pokud se spotřebovávají, rovněž“ [Marx—Engels 1966 : 303]. Avšak tyto formy zespolečenštění se mění současně s tím, jak se mění ekonomické podmínky. „Tak vnikají zbožní forma a peníze do vnitřního hospodaření společenství bezprostředně zespolečenštěných za účelem výroby, trhají jedno pouto pospolitosti po druhém a rozkládají společenství v houf soukromých výrobců“ [Marx—Engels 1966 : 305]. Marx a Engels zároveň vyzdvihují zespolečenštění práce probíhající a dirigované pod nátlakem různých vykořisťovatelských tříd, tak jak si je vynucuje rozvoj výrobních sil. Formy sociální organizace práce v kapitalismu, popsané a analyzované v prvním díle *Kapitálu* na příkladu prosté kooperace, manufaktury a velké strojové výroby, v sobě zahrnují výrobními silami podmíněné procesy zespolečenšťování, dané dělbou práce, prostorovou koncentrací, zvyšováním počtu sociálních kontaktů. Formy zespolečenštění dělníků vyplývající ze stejného výrobního vztahu prodeje pracovní síly jako specifická kvalita sociálních vztahů, kdy dělníci na jedné straně stojí společně proti kapitalistům a na druhé straně jsou podřízeni dělbě práce a jsou na sobě vzájemně závislí, zároveň rozšiřují a prohlubují nové výrobní vztahy. Je známo, že Marx a Engels zvlášť vyzdvíhovali sociální problematiku spojenou se zespolečenštěním ve svých raných spisech a že ji ještě v *Německé ideologii* a v *Rukopisech Grundrisse* označovali jako „vztahy ve stycích“. V zájmu jednoznačnosti materialistického vysvětlování Marx později od tohoto pojmu upustil ve prospěch výlučně používaného pojmu „výrobní vztahy“. Že však přitom tyto sociální souvislosti nepominul ani nepouštěl ze zřetele, dosvědčuje jeho výrok právě z tohoto období terminologického přechodu. „*Výrobní vztahy tvoří ve svém souhrnu to, co se nazývá společenskými vztahy, společností, a to společností na určitém stupni dějinného vývoje, společností mající zvláštní, odlišný charakter*“ [Marx—Engels 1959 : 414].

Pojmy „styk“, „vztahy ve stycích“, „formy styku“, které Marx a Engels jen zčásti používali pro bezprostřední oblast styku a komunikace, jsou zvlášť příznačné pro sociální vztahy různé kvality, které se rozlišovaly, rozrůstaly a prohlubovaly v procesu zespolečenštění. A tam, kde Marx tyto pojmy použil v užším smyslu dopravy a komunikace (dopravní cesty, dopravní prostředky, způsoby komunikace, potřeby dopravy atd.), vyjadřují zvýšený stupeň zespo-

lečenštění, který díky dialektice vytváří z daných výrobních sil a výrobních vztahů určitou sociální kvalitu zespolečenštění.

Mnohem známější jsou Marxovy, Engelsovy a Leninovy výroky, v nichž jednak hovoří o zespolečenštění nejen ve smyslu dosažené úrovně kapitalistických rozporů, ale též materiálně ekonomických a sociálních předpokladů pro socialistickou revoluci, jednak označují bezprostřední akt znárodnění a konfiskace za socialistické zespolečenštění výrobních prostředků a konečně charakterizují sociálně ekonomický proces přivlastňování zespolečenštěných výrobních prostředků jako „faktické zespolečenštění“. V každém případě — i když v marxistickém sociologickém výkladu problémů zespolečenštění je ještě třeba mnoho doplnit — jsou tyto kvalitativně odlišné procesy zespolečňování výrobních sil a výrobních vztahů spojeny s procesy produkce a reprodukce společenských vztahů, resp. jsou s nimi identické. Zespolečenštění a reprodukce sociálních vztahů proto vyžadují vzájemně souvztažnou sociologickou analýzu, která objasní společenské jednání v procesu zespolečenštění a v daných formách zespolečenštění. Vlastní analýza k tomu musí přistoupit velmi konkrétně. Jde tu výlučně o *přístup* k materialistickému vysvětlení sociálního, jak se uskutečňuje a jeví v zespolečenštění. Například výrobní technika průmyslového běžícího pásu měla v oblasti zespolečenštění jiné důsledky než dílenská výroba a velké chemické podniky opět vyžadují jinou organizaci práce a jiné komunikační struktury než mikroelektronika či robotika. A přecházíme-li hranici jednotlivého výrobního podniku, podmiňují výrobní síly změny ve struktuře zaměstnanosti, v profesních a vzdělanostních strukturách, přičemž jejich společným obsahem jsou změny v zespolečenštění. Konečně s tím souvisejí i politické procesy zespolečňování, které jsou u každé třídní analýzy a též u každé analýzy sociální struktury nezbytné, nemá-li zůstat u pouhé sociální statistiky. A v témže stupni, v jakém je pro každou třídní analýzu nutná analýza společenského jednání, otevírá se prostřednictvím osvětlení dialektiky ekonomického a sociálního možnost sociologicky vysvětlit společenské jednání v sociálním systému. To se vůbec nemusí omezovat na bezprostřední výrobní proces a na výsledný politický potenciál. Společenský výrobní proces, který je sám výsledkem, součástí, výrazem a stimulem dalšího zespolečňování, působí na celý způsob života. Uvažme, jak hluboké změny v síti sociálních vztahů způsobily v posledním století například dopravní a spojovací prostředky (železnice, automobil, letadlo, telefon), jaké politické a ideologické sociální důsledky v oblasti masové komunikace má rozhlas, film a televize a jaké účinky lze očekávat na základě dalšího rozvoje komunikační techniky. A ať jde o aglomerace obyvatelstva ve městech nebo o další internacionalizaci sociálních vztahů — vše je nakonec třeba převést na procesy ekonomické reprodukce. Vzhledem k nutným teoreticko-metodologickým východiskům to osvětlíme na několika příkladech z marxovské analýzy.

Za prvé: Rozhodujícím výrobním vztahem je vlastnictví výrobních prostředků určujících celek všech společenských vztahů: „V bezprostředním vztahu vlastníků výrobních podmínek k bezprostředním výrobcům — ve vztahu, jehož každá forma vždy přirozeně odpovídá určitému vývojovému stupni způsobu i druhu práce, a tudíž její produktivní síle — v tom nacházíme nejhlubší tajemství, skrytý základ celé společenské konstrukce, a tudíž i politické formy vztahu suverenity a závislosti, krátce každé dané specifické formy státu. To nebrání tomu, že stejná ekonomická základna — stejná po stránce hlavních podmínek — může v důsledku nekonečně rozmanitých empirických okolností, přírodních podmínek, rasových poměrů, historických vlivů, které působí zevnějšku atd., ve své jevové podobě vykazovat nekonečné variace a gradace, které je možno pochopit jen analýzou těchto empiricky da-

ných okolností“ [Marx 1980 : 308–309]. Tento Marxův výrok, v mnoha ohledech sociologicky významný, zároveň poukazuje na specifickou hodnotu empirického v politickoeconomickém a sociologickém poznání.

Za druhé: Z vlastnických vztahů je vyvozen sociologický charakter rozdělování výrobních podmínek i produktů práce. „Takzvané vztahy rozdělování tedy odpovídají historicky určitým, specificky společenským formám výrobního procesu a vztahů, do kterých lidé vstupují v procesu reprodukce svého lidského života, a vznikají z nich. Historický charakter těchto vztahů rozdělování je historický charakter výrobních vztahů, z nichž vyjadřují pouze jednu stránku“ [Marx 1980 : 393]. S rozdíly v rozdělení pracovních podmínek jsou především spojeny třídní rozdíly. Zároveň se na nich zakládá daná existující třídní struktura.

Za třetí je třeba, aby byly ve svém sociologickém obsahu poznány a rozpracovány oběh a směna produktů a činností jako fáze procesu ekonomické reprodukce. „Ale 1. není směna bez dělby práce, ať už je tato dělba přirozeně vzniklá, anebo sama už dějinným výsledkem; 2. soukromá směna předpokládá soukromou výrobu; 3. intenzita směny, stejně jako její extenze, stejně jako její způsob, je určena vývojem a strukturou výroby. Například směna mezi městem a venkovem, směna na venkově, ve městě atd.“ [Marx 1971 : 53]. „Ve výrobě se objektivizuje osoba, ve spotřebě se subjektivizuje věc; v rozdělování přejímá společnost ve formě všeobecných, vládnoucích určení zprostředkování mezi výrobou a spotřebou; ve směně jsou zprostředkovány nahodilou určeností individua.

Rozdělování určuje poměr (kvantum), v němž připadají výrobky individuu; směna určuje výrobky, v nichž individuum požaduje podíl přidělený mu rozdělováním“ [Marx 1971 : 43].

Marx označuje směnu za „formálně společenský pohyb“ [Marx 1971 : 53] mezi výrobou a rozdělováním. Jsou zde obsaženy ekonomické a sociální mechanismy, s nimiž jsou spojeny a jimiž jsou determinovány takové ekonomické a sociologické obsahy, jako struktura společenského souhrnného dělníka, potřeby nebo též určité stránky životních podmínek a životního způsobu.

Za čtvrté, spotřeba jako fáze procesu reprodukce obsahuje sociologickou problematiku, která zasahuje až do oblasti sociální psychologie. „Když spotřeba vystoupí ze své prvotní přírodní hrubosti a bezprostřednosti... je sama jako pohnutka zprostředkována předmětem. Potřeba tohoto předmětu, kterou spotřeba pocituje, se vytváří jeho vnímáním. Umělecký předmět – a právě tak každý jiný výrobek – vytváří obecnstvo, které má smysl pro umění a je schopno mít požitek z krásy. Výroba vyrábí tedy nejen předmět pro subjekt, nýbrž i subjekt pro předmět.

Výroba vytváří tedy spotřebu 1. tím, že jí vytváří materiál; 2. tím, že určuje způsob spotřeby; 3. tím, že vytváří ve spotřebiteli potřebu, jejímž předmětem jsou výrobky, které vytváří teprve ona sama. Vyrábí tudíž předmět spotřeby, způsob spotřeby a pohnutku spotřeby. Právě tak vyrábí spotřeba *schopnosti výrobce* tím, že jej podněcuje jako potřeba určující účel“ [Marx–Engels 1963 : 668].

Za páté, politickoeconomická analýza práce implikuje množství sociologických problémů a úkolů, které je třeba řešit. Sahají od polidštění opice až po utváření osobnosti při práci, od formujícího se společenského charakteru práce až k různým sociálně ekonomickým vývojovým stupňům zespolštění práce, od sociálních implikací a konsekvencí různých pracovních prostředků v dějinách lidstva až po strukturu společenského souhrnného dělníka a jeho význam pro sociální strukturu dané společnosti. Což některé odvětví sociologie nebo některá speciální sociologická teorie může pominout konsek-

ventně marxisticko-leninské politickoekonomické a zároveň obecně sociologické poznatky o práci a o společenském pracovním procesu?

Za šesté, politickoekonomická analýza procesu reprodukce je zároveň analýzou procesu sociální reprodukce určité společnosti v jejím souhrnu sociálních vztahů. Způsoby ekonomického myšlení a chování, které se masově vyskytují, opakují a dále se vyvíjejí v historickém procesu, nacházejí své příčinné zdůvodnění a vysvětlení v procesu ekonomické reprodukce společnosti. Zdůvodnění ekonomické společenské formace, které podává historický materialismus, se vyvíjí, vytváří své struktury a nalézá svůj konkrétně historický způsob fungování v neustálé, pokračující a na stále vyšším stupni probíhající reprodukci ekonomické základny. Rozmanité procesy sociální reprodukce se nezakládají pouze na ní, ale jsou na tomto ekonomickém základě poznatelné a analyzovatelné. Sociologická analýza společenského jednání se v poslední instanci nemůže tomuto ekonomickému obsahu a společenským formám jeho pohybu vyhnout, ať jsou metody jejího teoretického poznávání a její reprodukční prostředky jednotlivě jakkoli formální a abstraktní.

3. Marxova teorie reprodukce jako sociologická teorie vývoje

Jak jsme již zdůraznili, byla jako „vodítko“ pro systematický výklad celkového pojetí marxovské sociologie zvolena Marxova „teorie procesu společenské reprodukce“:

1. teorie reprodukce obsahuje substanciálně specifický dialektický vztah ekonomických a sociálních procesů, který je obsažen v marxovském pojetí dějin;

2. proces společenské reprodukce zahrnuje zároveň sociální cíle a vztahy, ale také podmínky určité konkrétní společnosti, kterou charakterizuje základní sociálně ekonomický zákon dané společenské formace;

3. skrze proces společenské reprodukce se realizuje způsob fungování určité konkrétní společnosti;

4. vládnoucí společenské vztahy určité společnosti se konstituují, obnovují a vyvíjejí v daném společenském procesu produkce a zároveň i reprodukce.

Zákon souladu výrobních vztahů s výrobními silami a souhrnná teorie společenské formace představují teorii společenského vývoje, která je zároveň sociologickou teorií vývoje. Tato teorie je výchozím bodem, základem a nepominutelnou součástí všech dalších, resp. detailněji založených odpovídajících úvah.

V druhém díle *Kapitálu* se na základě oběhů kapitálu dají též sociologicky zcela jasně prokázat jejich nositelé — buržoazie jako třída a skrze rozdělení nadhodnoty v průměrné míře zisku potom průmysloví, obchodní a bankovní kapitalisté a pozemkoví vlastníci. Avšak celá komplexnost procesu sociální reprodukce — jak vyplývá ze společenského procesu reprodukce — je rozvedena ve všech třech dílech *Kapitálu*, včetně různých přípravných prací a náčrtů.

V této souvislosti vyvstávají otázky spojené s *konkrétní* analýzou sociálního vývoje a s metodologickým instrumentářem, který je k tomu nutný, neboť jako kritérium vývoje nepostačuje vzestup či pokles zvolených ukazatelů. Je nutný takový instrumentář, který dovoluje analyzovat vývoj v konkrétním způsobu fungování společnosti. Tento instrumentář byl vytvořen Marxovou teorií společenské reprodukce. Systematicky rozpracován, rozveden a uplatněn je v kapitalistické společnosti. Zároveň jsou tak ale dána i teoretická a metodologická východiska a způsoby přístupu i pro analýzu jiných společenských

formací. A jestliže zachytíme v celém Marxově a Engelsově díle po částech roztroušené teoretické a empirické výpovědi o procesu společenské reprodukce u jiných společenských formací — včetně výpovědí, které se v *Kritice gothajského programu* vztahují ke komunistické formaci s jejími fázemi — otevře se široký terén teoretických, metodologických a empirických výpovědí a podnětů pro sociologickou analýzu a pro teorii společenského vývoje a způsobu fungování.

Z hlediska našeho sociologického zájmu si v „Kapitálu“ zasluhuje naši zvláštní pozornost 7. oddíl (kap. 21—24) prvního dílu, 3. oddíl (kap. 18—20) druhého dílu a 5. — 7. oddíl (kap. 21—52) třetího dílu. Zároveň je třeba bezpodmínečně využít 1. díl, *Teorii o nadhodnotě* (kap. 2, 4, 5, 6) a *Rukopisy Grundrisse*. Z argumentace vyplývá, že sociální vývoj není spojen teprve s rozšířenou reprodukcí. Moment vývoje je imanentní každé — i prosté — reprodukci. „Ačkoliv prostá reprodukce je pouhé opakování výrobního procesu v témž rozsahu, vtiskuje procesu toto pouhé opakování čili kontinuita jisté nové rysy nebo spíš stírá některé zdánlivé rysy, které měl jako pouze ojedinělý proces“ [Marx—Engels 1986 : 605].

A vzhledem ke stabilizaci kapitálového vztahu — stále ještě v podmínkách prosté reprodukce — Marx prohlašuje, že „reprodukce dělnické třídy zahrnuje také předávání a hromadění zručnosti z generace na generaci“ [Marx—Engels 1986 : 612].

Podstatným vývojovým momentem prosté reprodukce je však oddělení pracovní síly a pracovních podmínek, které se opakováním stále obnovuje a tak upevňuje. „Kapitalistický výrobní proces, vzat v celkové souvislosti čili jako proces reprodukce, produkuje tedy nejen zboží, nejen nadhodnotu, produkuje a reprodukuje sám kapitálový vztah — na jedné straně kapitalistu, na druhé straně dělníka“ [Marx—Engels 1986 : 616]. I na příkladu reprodukčního schématu fyziokratů je patrné, jak se v koloběhu založeném na prosté reprodukci rozvíjejí kapitalistické výrobní vztahy, a zvláště třídní vztahy [Marx 1958].

Rozšířená reprodukce nutně vyplývá ze zákona přeměny nadhodnoty v kapitál a z obecného zákona kapitalistické akumulace, který z něho vyplývá. „Konkrétně vzato, není tedy akumulace nic jiného než reprodukce kapitálu ve vzrůstajícím měřítku. Koloběh prosté reprodukce se mění a přeměňuje se podle výroku Sismondihova ve spirálu“ [Marx—Engels 1986 : 620]. Vývojový princip je tedy vlastní reprodukci vůbec, a nikoli jen rozšířené reprodukci. Nebo, řekneme-li to jinak, reprodukce je způsob fungování vývoje.

Z toho jasně vyplývá jak dominantnost vývojového principu oproti funkčnímu principu, tak nepostradatelnost teorie reprodukce pro socialistickou teorii vývoje. Zároveň je zde obsaženo i konstatování, že reprodukce zahrnuje jak uchovávání a obnovování, tak vývoj. Proto se také jako pojem nedá omezovat na obnovování na stejném stupni, ale na druhé straně u každého vývoje této obnovování dosavadních podmínek, prostředků, struktur, souvislostí a vztahů zahrnuje, a dokonce předpokládá. Ani ony však nezůstávají při obnovování stejné, ale vyvíjejí se. Například v současnosti probíhající reprodukce třídy družstevníků v NDR zahrnuje vývoj jejich odborných, duchovních kulturních a politických charakteristik [Krambach 1977; 1985].

To však potom vylučuje takové, stále znovu uplatňované rozlišování mezi reprodukcí a vývojem, kdy se při běžném vysvětlení nebo implicitně reprodukce omezuje na uchovávání a obnovování na stejném stupni a vývoj se jednoznačně odděluje. Takové omezování pojmu reprodukce na pouhé obnovování jednoznačně odporuje Marxovu chápání reprodukce. Pro nedostatek místa není možné, abychom zde rekonstruovali tuto, ve všech třech dílech *Kapitálu* realizovanou dialektickou jednotu obnovování a vývoje při historic-

kém a logickém výkladu procesu kapitalistické reprodukce. V jednotě historického a logického výkladu jsou na základě teorie reprodukce rozvíjena východiska, postupy a podmínky pro konečné zrušení kapitálového vztahu a posléze všech společenských vztahů kapitalistické společnosti. Při chápání reprodukce jako pouhého opakování a neustálého obnovování by to nebylo možné.

Právě toto chápání je však základem různých nemarxistických pojetí reprodukce. U Pierra Bourdieua jako jednoho z nejvýznamnějších představitelů buržoazní sociologie jde v první řadě o toto opakování a obnovování společenských struktur — a zvláště třídních struktur — při každodenním jednání lidí [Bordieu 1981]. Rovněž Anthony Giddens se ve svých úvahách o sociální reprodukci soustřeďuje na neustálé obnovování sociálního pořádku, moci, osobnosti a sociálního života [Giddens 1977; 1979]. Proto můžeme jen souhlasit s tím, jak Leo Kofler hodnotí všechna tato různá pojetí reprodukce s jejich redukcí na uchovávání a obnovování: „Totalita chápáná jako totalita dialektické rozpornosti implikuje nejdůležitější — protože pohyb, proces podnětující — rozpor, totiž rozpor mezi skutečností a možností, mezi existujícím a jeho změnou překračující daný rámec. Naproti tomu smysl kladení speciální premisy — ať už duchovní à la Scheler, biologické à la Lorent, metafyzické à la Heidegger, sociologické à la Weber atd. — se naplňuje právě tím, že činí sebeprodukcí celku pochopitelnou pouze jako stálý návrat jednoho a téhož“ [Kofler 1981 : 94–95].

Nejpozději na tomto místě je nutné další doplnění a upřesnění. Dosavadní výklad soustřeďoval pozornost na vývojové, při společenské reprodukci probíhající procesy, u nichž se vývoj uskutečňuje na základě a v rámci stejné základní sociální kvality. Je to stále vývoj v hranicích kapitalistické společnosti. Avšak již opakované zdůrazňování toho, že rozpory kapitalismu se vyvíjejí „spirálovým“ pohybem, obsahuje výpovědi o vytváření objektivních a subjektivních předpokladů pro jejich zrušení. Vývojové procesy, dosud evoluční, se přetvářejí v předpoklady pro revoluční procesy, v nichž se vyvíjejí zcela nové kvality. Ve 13. a 15. kapitole třetího svazku *Kapitálu* se při analýze zákona sestupné tendence míry zisku reprodukuji i *sociologicky* významné procesy těchto vnitřních rozporů zákona, včetně tendencí působících opačným směrem. Potud má marxistická revoluční teorie o nutném vystřídání kapitalismu socialismem jako *politická* teorie v souhrnné analýze *Kapitálu* — a zvláště v analytické kvintesenzi třetího dílu — své *politickoekonomické* zdůvodnění a zároveň podává *sociologický* výklad třídních bojů, které k tomu vedou. Pro další postižení tohoto sociologického chápání reprodukce v *Kapitálu* není bez významu vzít v úvahu a dále rozvést náčrt k rekonstrukci marxovské třídní teorie, který předložili Alexandra Jasinska a Leo Nowak [Jasinska–Nowak 1967 : 175–213]. Slouží zároveň jako podnět k tomu, aby se podobným způsobem podrobně sledoval vývoj pojetí reprodukce v *Kapitálu*. Bude tak rovněž možné poznat vývoj překračující rámec dané základní sociální kvality kapitálového vztahu směrem k sociálně ekonomicky zcela novému typu reprodukce.

Doposud byl při marxistickém výkladu středem pozornosti *ekonomický mechanismus* společenského vývoje. Vlastní sociologický obsah, cíle na reprodukci založené teorie vývoje, tak dosud zůstávaly bez povšimnutí. Chceme-li zásadně postupovat tak, že pojmání sociální reprodukce jako mechanismu neustálého obnovování sociálního statu quo na jedné straně a jako způsobu fungování spirálovitě probíhajícího obnovování a vývoje na druhé straně bude tvořit světonázorově určenou dělicí linii mezi nemarxistickou a marxistickou sociologií, otevírá se vzhledem k tomu při určování sociologického obsahu a

cíle široké pole. V *Kapitálu* byla na základě zákona nadhodnoty zdůvodněna a analyzována kapitalistická společenská formace, o níž Marx systematicky pojednává. V *Teoriích o nadhodnotě* poukazuje Marx v polemice s Davidem Ricardem mimo jiné na nesprávnou charakteristiku kapitalismu, a zároveň na rozhodující podmínky komunistické společnosti. D. Ricardo a jiní považovali „buržoazní výrobu za takový způsob výroby, v němž není buď žádný rozdíl mezi koupí a prodejem — provádí se bezprostřední směnný obchod —, anebo je to společenská výroba, při níž společnost rozděluje jakoby podle plánu své výrobní prostředky a výrobní síly v takovém stupni a takové míře, jak je to nutné k uspokojení jejích různých potřeb, takže na každou sféru výroby připadne takový podíl společenského kapitálu, jakého je třeba na uspokojení příslušné potřeby. Tato fikce vyvěrá všeobecně z neschopnosti pochopit specifickou formu buržoazní výroby a tato neschopnost zase vyplývá z toho, že tito ekonomové propadli představě, že buržoazní výroba je výroba vůbec“ [Marx 1964 : 561]. Tímto předpokladem, spočívajícím v rozdělování společenské práce v souladu se společenskými potřebami, vymezuje Marx cílová sociální určení procesu reprodukce v nové společnosti. Již v *Německé ideologii* spojili Marx a Engels v souvislosti s historickými podmínkami a perspektivami společenské dělby práce své materialistické pojetí dějin se svým humanistickým cílovým určením [Marx—Engels 1962 : 81—91]. Rovněž v *Kapitálu* označili za základní princip nové společnosti rozvoj společenských výrobních sil a vytvoření materiálních výrobních podmínek jako reálné základny vyšší společenské formace pro „plný a svobodný rozvoj každého individua“ [Marx—Engels 1986 : 632]. Ekonomické rozmnožení společenského bohatství je pro Marxe prostředkem sloužícím cílovému určení dané společenské formace. Na otázky po Marxově utilitarismu — jak jsou například kladeny do středu pozornosti v jedné z nejnovějších prací buržoazní sociologické reflexe Marxe [Alexander 1982] — je třeba odpovědět především na tomto základě.

V souvislosti s teorií vývoje jsme již poukázali na problematiku reprodukce, která prostupuje všemi třemi díly *Kapitálu* a je v nich rozvíjena. Sociálním obsahem tohoto rozvíjení je, jak jsme již ukázali výše, zespolečenštění. Od stále znovu se opakujících směnných vztahů prostého zbožního hospodářství na počátku prvního dílu až po proces společenské reprodukce komplexně vybudovaných kapitalistických výrobních vztahů v závěru třetího dílu se zároveň historicky a logicky podává *vývoj společenskosti procesu reprodukce*.

Kvantitativně se tato společenskost vyvíjí v tom smyslu, že kapitalistické výrobní vztahy, prostupující všemi sférami společenského života, expandují rozšiřování těchto vztahů ve státě i přes hranice jednotlivých zemí, osamostatňování v jednotlivých fázích procesu reprodukce, a procesy, které mají komplexní dopad — to vše dává vznik vysoce komplikované síti společenských struktur a funkcí.

Kvalitativně se tato společenskost vyvíjí vyhraňováním kapitalistického charakteru procesu reprodukce, působením zákona kapitalistické akumulace se všemi jejími sociálními polaritami, rozvíjením a vyostřováním rozporů systému, vytvářením hybných sil směřujících k jeho zrušení a formováním dělnické třídy jako historického subjektu uskutečňujícího toto zrušení. To však předpokládá takové pojetí reprodukce, které podle marxovských zásadních určení chápe každý *výrobní proces*, počínající kapitalizací nadhodnoty, jako *proces reprodukce*, a tak nevyklučuje rozhodující výrobní fázi z jednotného procesu reprodukce. Rozlišování mezi výrobními a reprodukčními oblastmi společnosti, které se vyskytuje jak v marxistických, tak v nemarxistických sociologických pracích, k tomu nepřihlíží, viz například [Brock—Preiss—Tully—Vetter 1984].

H. Jose správně o takových přístupech prohlašuje: „...zdomácnělé rozlišování mezi oblastmi výroby a reprodukce je povrchní...“ [Jose 1981 : 13]. Jen tehdy, jestliže se produkce a reprodukce materiálního a duchovního života : společností pojímá a analyzuje jako základ a neoddělitelná součást společenské reprodukce v jejím celku, mohou být ze sociologického hlediska vědecky adekvátně zkoumány také procesy reprodukce v oblasti rozdělování, oběhu a spotřeby.

To platí obdobně o příležitostně se vyskytujícím oddělování každodenního života jako „vlastní“ oblasti reprodukce od pracovní a výrobní sféry. I v současných podmínkách rozvoje nových výrobních sil a jejich důsledků pro pracovní proces a pro žádoucí profesní strukturu, pro strukturu zaměstnanosti a vzdělání, jsou procesy reprodukce, které jsou s tím spojeny, východiskem a základem.

4. Závěry pro sociologickou analýzu

Na příkladu marxovské teorie reprodukce jsme se pokusili ukázat, že i v marxisticko-leninské sociologii je nutné prohlubovat teoreticko-metodologickou práci. Vzhledem k potřebám analýzy aktuálních procesů je třeba znovu shrnout následující body:

Za prvé. Sociální vývoj probíhá na základě a v jednotě s procesem ekonomické reprodukce, což vyžaduje, aby tento *sociální* vývoj byl chápán rovněž jako proces reprodukce a odpovídajícím způsobem zařazen do celkového procesu společenské reprodukce. Jinými slovy, při reálně daném a teoreticko-světónázorově jednoznačném chápání dialektiky ekonomického a sociálního je třeba v zájmu teoretického pokroku sociologického poznání a praktické působnosti sociologie pojímat sociální procesy v sepětí s ekonomickými — jako proces reprodukce.

Za druhé: Reprodukční charakter mnoha sociálních procesů je sám o sobě stále zřejmější v míře, v níž po antifašisticky demokratické revoluci, po období přechodu od kapitalismu k socialismu a po rozsáhlé výstavbě socialismu zároveň s utvářením rozvinuté socialistické společnosti vystupuje stále výrazněji do popředí jednota vývoje a způsobu fungování ve společenských procesech. To znamená, že vývoj v naší společnosti nelze určovat na základě vysokých měr mobility a dalších empirických faktorů, ale že se realizuje sociálně ekonomicky kvalitativním utvářením a denním způsobem fungování rozvinuté socialistické společnosti.

Za třetí: Teoreticko-metodologický, rozvinuté socialistické společnosti odpovídající instrumentář sociologie, výzkum sociálních procesů intenzivně rozšířená reprodukce, potřeb, zájmů, hodnotových orientací a jiných hybných sil, které ji ovlivňují, vyžadují koncepci umožňující poznání jejich vnitřních vztahů a souvislostí, které jsou dány v procesu společenské reprodukce.

Před více než devadesáti lety, v roce 1895, napsal B. Engels v úvodu k novému vydání *Třídních bojů ve Francii 1848—1850*: „Kde jde o úplné přetvoření společenské organizace, tam se musí masy samy zúčastnit, musí samy už pochopit, oč jde, zač jdou prolévat krev a obětovat život. Tomu nás naučily dějiny posledních padesáti let. Aby však masy chápaly, co je třeba dělat, k tomu je třeba dlouhé, vytrvalé práce...“ [Marx—Engels 1967 : 580—581].

Teoretický instrumentář, který je nutný k dosažení tohoto cíle, je třeba uvést do žádoucího stavu nebo — jinými slovy — reprodukovat jej ve smyslu teoretického vývoje.

Přeložil Ota Vochoč

Literatura

- Adler, M.: *Der soziologische Sinn der Lehre von Karl Marx*. Leipzig 1914.
- Alexander, J.: *The Antinomies of Classical Thought: Marx und Durkheim*. Berkeley 1982.
- Bauer, A.: *Aktuelle Probleme der Vergesellschaftung der Produktion im Sozialismus*. In: Deutsche Zeitschrift für Philosophie 1982, č. 2.
- Bauermann, R.: *Theorie der Revolution. Die Ausarbeitung der Weltanschauung der Arbeiterklasse durch Marx und Engels*. Berlin 1986.
- Bohring, G.: *Produktivkraft, Wissenschaft und Vergesellschaftung*. In: SID-Informationen 1982, č. 3.
- Bordieu, P. — Boltanski, L. — de Saint Martin, M. — Maldidier, P.: *Über die Reproduktion sozialer Macht*. Frankfurt a/M. 1981.
- Bottomore, T. B.: *Modern Interpretations of Marx*. Oxford 1981.
- Boudon, R.: *Widersprüche sozialen Handelns*. Darmstadt-Neuwied 1979.
- Brock, D. — Preiss, Ch. — Tully, C. J. — Vetter, R.: *Arbeit und Reproduktion*. Mnichov 1984.
- Brokmeier, P.: *Vergesellschaftung der Arbeit und sozialistische Demokratie. Zehn Thesen am Beispiel der DDR*. Köln 1978.
- Bucharin, N.: *Theorie des historischen Materialismus*. Hamburg 1922.
- Cunow, H.: *Die Marxsche Geschichts-, Gesellschafts- und Staatstheorie*. Berlin 1929.
- Dehnke, D.: *Zur Struktur der soziologischen Leben des Instituts für marxistisch-leninistisch Soziologie der Humboldt-Universität*. Berlin 1981.
- Giddens, A.: *New Roles of Sociological Method*. Hutchinson 1977.
- Goff, T. W.: *Marx and Mead. Contributions to a Sociology of Knowledge*. Londýn 1980.
- Grimaljuk, V. A.: *Socialističeskoje obobščestvlenije truda*. Moskva 1972.
- Holzmann, U. — Osterkamp, J.: *Grundlagen der psychologischen Motivationsforschung*. Berlin 1981.
- Jasinska, A. — Nowak, L.: *Grundlagen der Marxischen Klassentheorie. Eine Rekonstruktion*. Frankfurt a/M. 1967.
- Jose, H.: *Einleitung zu: A. Heller: Das Alltagsleben. Versuch einer Erklärung der individuellen Reproduktion*. Frankfurt a/M. 1981.
- Kofler, L.: *Geistiger Verfall und progressive Elite. Sozial-philosophische Untersuchungen*. Bochum 1981.
- Kohlmeier, G.: *Vergesellschaftung und Integration im Sozialismus*. Berlin 1973.
- Krambach, K.: *Genossenschaftsbauern gestern, heute, morgen*. Berlin 1977.
- Labriola, A.: *Über den historischen Materialismus*. Frankfurt a/M. 1974.
- Lenin, V. I.: *Sebrané spisy, sv. 1*. Praha, Svoboda 1979.
- Leontěv, L. A.: *Problema ravenstva v "Kapitale" K. Marksa*. Moskva, Izdat. AN SSSR 1960.
- Marx, K.: *Kapital III—2*. Praha, Svoboda 1980.
- Marx, K.: *Rukopisy "Grundrisse", sv. 1*. Praha, Svoboda 1971.
- Marx, K.: *Teorie o nadhodnotě I*. Praha, SNPL 1958.
- Marx, K.: *Teorie o nadhodnotě II*. Praha, SNPL 1964.
- Marx, K. — Engels, B.: *Spisy, sv. 3*. Praha, SNPL 1962.
- Marx, K. — Engels, B.: *Spisy, sv. 4*. Praha, SNPL 1958.
- Marx, K. — Engels, B.: *Spisy, sv. 6*. Praha, SNPL 1959.
- Marx, K. — Engels, B.: *Spisy, sv. 13*. Praha, Svoboda 1963.
- Marx, K. — Engels, B.: *Spisy, sv. 20*. Praha, Svoboda 1966.
- Marx, K. — Engels, B.: *Spisy, sv. 22*. Praha, Svoboda 1967.
- Marx, K. — Engels, B.: *Spisy, sv. 23*. Praha, Svoboda 1986.
- Marx, K. — Engels, B.: *Spisy, sv. 39*. Praha, Svoboda 1975.
- Ospov, G. V.: *Teoriya i praktika sociologičeskich issledovanij*. Moskva 1979.
- Pareto, V.: *Ausgewählte Schriften*. Frankfurt a/M. 1975.
- Rutkevič, M. N.: *Dialektika i sociologija*. Moskva 1980.
- Steiner, H.: *Die Einheit von Ökonomischen und Sozialem in der Marxschen Analyse in ihrer Bedeutung für die soziologische Theorie*. In: Deutsche Zeitschrift für Philosophie 1983, č. 2.
- Steiner, H.: *Die Rezeption der Marxschen Soziologie in der bürgerlichen Theoriegeschichte*. In: Deutsche Zeitschrift für Philosophie 1982, č. 6.
- Steiner, H.: *Mesto i funkcii sociologii v sovremennoj buržuaznoj ekonomičeskoj teorii*. In: *Novyje tendencii v sovremennoj buržuaznoj političeskoj ekonomii v svjazi s ekonomičeskoj politikoj*. Sofie 1965.
- Steiner, H.: *Vergesellschaftung der Wissenschaft und wissenschaftlich-schöpferische Tätigkeit*. In: *Wissenschaft im Sozialismus*. Berlin 1973.